

ANTİK ÇAĞDAN GÜNÜMÜZE

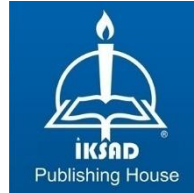
TARİH YAZILARI

EDİTÖR

Doç. Dr. Metin KOPAR

YAZARLAR:

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Doç. Dr. Ünal TAŞKIN
Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ
Dr. Öğr. Üyesi Arzu BAYKARA TAŞKAYA
Dr. Öğr. Üyesi Sungur DOĞANÇAY
Dr. Ayşe F. CAMAN
Dr. Menekşe BEKAROĞLU
Dr. Nevim TÜZÜN
Yaser JAMOURLI

Copyright © 2020 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the publisher,
except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic
Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Pubicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2020©

ISBN: 978-625-7139-31-1
Cover Design: İbrahim KAYA
August / 2020
Ankara / Turkey
Size = 16 x 24 cm

BÖLÜM 2

İNGİLİZLERİN KUDÜS’TEKİ MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK¹
Dr. Öğr. Üyesi Sungur DOĞANÇAY²

¹ İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
mustafa.ozturk@idu.edu.tr – İZMİR Orcid: 0000-0002-6808-8788

² Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
sungur.dogancay@dicle.edu.tr - DİYARBAKIR Orcid: 0000-0001-8291-3775

GİRİŞ

Hız. İsa'nın yolundan giderek Hristiyanlığı diğer inançlardan olanlara anlatmanın temel amaçları olduğunu ifade eden misyonerler, yüzyıllardan beri bu misyonu icra ediyorlar. Lakin Aziz Paul'den sonra misyonerler arasında bir hayli farklılaşma olduğu kabul görmektedir. Zira o günden bugüne Hristiyanlıkta farklı mezhepler hatta bu mezheplerin fraksiyonları ortaya çıktı. Her mezhebin ve bunların fraksiyonlarının Hristiyanlık hususunda farklı inançlar geliştirmeleri aralarındaki ayrışmayı kaçınılmaz hale getirdi. Hal böyle olunca her misyoner Hristiyanlığı değil, kendi mezhebinin öğretilerini öne çıkardılar. Protestanlar misyonerlik faaliyetlerine diğer Hristiyan mezheplere göre daha geç başlamış olsalar da bu konuda epey mesafe aldılar. Onlara göre Katolikler Fransızlarla, Ortodokslar Ruslarla birlikte hareket ediyorlardı. Oysa Protestan olurlarsa İngilizler ve Amerikalıların cenahında yer alacaklardı. Bu minvalde düşünen İngiliz siyasilerin misyonerlere sunduğu destek bu rekabette Protestanlara elbette önemli katkı sağladı.

Misyonerlerin emperyalizme hizmet etmeleri de meselenin diğer bir önemli yönünü teşkil etmektedir. Mesele ifadesini kullanmak gereğini hissettik çünkü misyonerlik sayesinde emperyal devletler hedef bölgeye daha hızlı ve etkili bir şekilde nüfuz edebiliyorlardı. Hedef ülkelerden birisi de çok geniş bir coğrafyaya hükmeden Osmanlı Devleti'ydi. II. Mehmed'in İstanbul'u fethiyle Osmanlı Devleti'nin önemi arttı. Akabinde Osmanlı Devleti ile Avrupa arasında yakın münasebetler gelişmeye başladı. Münasebetlerini geliştirdiği

devletlerden birisi de Fransa'ydı. Fransızlar Kral I. Francois zamanında I. Süleyman'dan imtiyazlar elde ettiler ve bunun sayesinde Katolik Mezhebinin öğretilerini Osmanlı coğrafyasında anlatma fırsatını yakaladı. Rusya da Ortodoksların hamisi olduğunu ileri sürüyor ve bunlara nüfuz etmeye çalışıyordu. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Osmanlı Devleti'ne Ortodoksların hamisi olduğunu tasdik ettirdi. Bu vesileyle Ortodoks misyonerliği yapma fırsatı eline geçti. Aslında bu bir devlet politikasıydı. Zira bu politikayla Balkanlarda daha rahat hareket edebilecekti.

Avrupa'nın diğer bir önemli aktörü ise hiç kuşkusuz İngiltere'ydi. Bu devlet ise Protestan Anglikandı. Köhnemiş (!) Roma Kilisesi'nin dogmalarını kabul etmedikleri gibi Hıristiyan olmayan diğer milletlerin de bu saptırılmış dinî anlayışın öğretileriyle zehirlenmelerine rıza göstermeyeceklerini ifade ediyorlardı. Clapham Sect olarak bilinen Church Of England, Church Missionary Society, London Missionary Society gibi Protestan misyoner cemiyetleri kısa zamanda örgütlendiler ve hem kendi millî dinleri hem de ülkelerinin menfaatleri için misyonerler yetiştirerek bunları dünyanın farklı noktalarına gönderdiler.

Yukarıda adı geçen cemiyetler Hz. İsa'nın "*gidin ve anlatın*" emrini yerine getirmek ve tüm insanları Protestanlaştırmak (Global Evangelisation) için İngiltere'nin "*silahsız haçlı orduları*" olan misyonerleri muallim, mühendis, hekim, hemşire sıfatıyla misyon bölgelerine gönderiyorlardı. Eğitimin bu hususta önemli silahlardan olduğunu gayet iyi bildiklerinden hedef ülkede mektepler açarak

misyonerlere eğitim verdirmenin yanında gerçek Hristiyanlık olarak kabul ettikleri Protestanlığın propagandasını yaptırıyorlardı. Ulaşımın büyük sorun olduğu coğrafyalarda fazla emek ve para gerektirmeyen bir köprünün inşası ile iki kıyının birbirine bağlanması bile bölge halkının mühendis ya da inşaat ustası görünümündeki misyonerlere sempati duymalarını sağlamış ve bu sayede misyonerler İncil'i vaaz etme fırsatı bulmuşlardır. British Syrian Schools, Friends Syrian Mission Society, Lebanon School Mission, St. George's Training Home, British Female Education Society, Worsley, London Society for Female Education in the East Mission, Amerikan ve İngiliz Protestan misyonerleri tarafından kurulan Beyrut Amerikan Üniversitesi buna verilebilecek başlıca örneklerden bir kaçıdır.

Misyonerler için Arz-ı Filistin, misyon bölgelerinden biri olup Hz. İsa'nın da doğduğu yer olması bakımından ayrı bir öneme sahipti. İngiliz misyonerler, Afrika, Amerika, Uzakdoğu ve Anadolu'daki faaliyetleri ile kıyaslandığında misyoner çalışmaları için Filistin'de bir hayli geç ve geri kaldılar. Üç semavi din için mukaddes ve mübarek olan bu bölgenin jeostratejik ve jeopolitik açıdan da önemi büyüktü. Zira Suriye, Lübnan'ın yanı sıra Filistin; Mezopotamya ve Asya'ya çıkan yolları kontrol altında tutan bir bölgeydi. İngiltere Hindistan'a daha kısa sürede ve daha az masrafla ulaşmak için Mısır ve Filistin'i istiyordu. Buraları ele geçirirse Orta Şark'ta bir üs bölgesi ele geçirecek aynı zamanda bu bölgeler rakipleri için bariyer vazifesi görecekti. Adı geçen yerler ayrıca Rusya'nın sıcak deniz güzergâhları

olmasının yanında Fransa ve İngiltere gibi batılı rakiplerini dengeleyebilecekleri bir bölge konumundaydı (Çavdar, 2000: 19-20).

İngiltere, Avusturya ve Rusya; Fransa'yı 1815 tarihli Viyana Kongresi kararlarıyla durdurabilmiş fakat 1848'de "Avrupa Uyumu" ortadan kalkınca Fransa tekrar tehdit olarak ortaya çıkmıştı. Bonaparte'ın yeğeni Louis Napoleon Fransa'nın Avrupa ve elbette Orta Şark'ta söz sahibi olmasını istiyordu. Orta Şark'ta ise Kudüs ve çevresi oldukça büyük öneme sahipti. Fransa bu nedenle 1850'de Kudüs'e bir Piskopos gönderme kararı aldı. İngilizler ise Fransa'nın bu siyasetinden pek memnun olmadılar ve buna karşı çıktılar (*BOA, HR.SYS, 6/27, M. 31.12.1850*). İngiltere'nin Mısır ve şark politikasını icra edebilmesi için oldukça önemli bir konumda olan Kudüs ve civarı her daim İngiliz politikacıların dikkatini çekiyordu. Başta adı geçen yerler olmak üzere tüm Orta Şark'ta hâkimiyet tesis edebilmek için kararlı ve uzun soluklu politikalar icra etmeye başladılar. Lakin Fransızlar da burada söz sahibi olmak niyetindeydiler. Osmanlı Devleti ile olan dostluklarını kullanarak Filistin'de kiliseler açtılar, misyonerlik yaptılar, misyonerlerin bu faaliyetlerini konsoloslukları ve kançılaryaları* vasıtasıyla daimî hale getirdiler. Bu sayede Katolik Mezhebi bölgede en etkili mezhep oldu. Filistin ile sınırdaş olan Cebel-i Lübnan bölgesinde nüfusun yaklaşık yarısını Katolik Maruniler oluşturuyordu. Marunilerin Fransa'yla olan gönül bağı buradaki Fransız etkinliğini arttırıyordu. Lübnan'ın Filistin'e yakın olması da Fransızların buraya uzanmasını kolaylaştırıyordu.

* Elçilik ve konsolosluklarda yönetimle ilgili görevlilerin çalıştığı yer.

Fransızların Osmanlı Devleti'nin sınırları dahilinde “*en ziyade müsaadeye mazhar millet*” olmaları, Filistin’de etkin olmalarını sağlıyordu.

Ruslar da Filistin’deki Ortodokslar üzerinde etkiliydi ama Katoliklerin Ortodokslar arasında misyonerlik yapmalarının önüne geçemedikleri gibi taraftar toplamalarına da mâni olamıyorlardı. Ortodoksların dağınık olarak yaşamaları Katoliklerin işini kolaylaştırıyordu. Tüm bunlara rağmen Ruslar bu mezhep mensuplarının hamisi konumundaydı. Yukarıda da bahsedildiği üzere 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’yla bunu Osmanlı yönetimine kabul ettirmişlerdi. Yani Ruslar Balkanlarda olduğu gibi Filistin’de de Ortodokslar vesilesiyle söz sahibiydiler. İngilizler ancak 1841’de bölgede bir Piskoposluk açtıktan sonra misyonerlik faaliyetine ağırlık verebildiler (Schölz, 1992: 42). Peki iki önemli rakip ve emperyal güç bu önemli bölgede bu kadar etkiliyken İngilizler neden bu kadar geç bir tarihe kadar beklediler? En önemli gerekçe bölgede Ortodoks ve Katolik Hıristiyan olmasına karşın Protestan nüfus olmamasıydı. Ayrıca bu mezhebin Avrupa’da ahali arasında kabul görmemesi ve hem yayılmasının yavaş hem geç oluşu İngilizlerin bölgede elini zayıflatıyordu. Bu nedenle Fransızların ve Rusların buradaki hâkimiyetinin önüne geçmek devamında burada egemen güç olmak için harekete geçtiler. Siyasî, ekonomik ve askerî faaliyetlere ilave olarak 19. yüzyılın başlarından itibaren misyonerleri vasıtasıyla dinî çalışmalara ağırlık verdiler. Bu çalışmaların meyvelerini aynı yüzyılın son çeyreğine doğru toplamaya başladılar.

İngilizlerin Bölgeye Gelişi ve Faaliyetleri

“Misyonerlik ancak emperyalizme bir yol açmadır.”

Mustafa Halidi- Ömer Ferruh

“Emperyalizmin temelini misyonerlik oluşturur.”

J. Richter

İngiliz misyonları kutsal topraklarda uzun yıllar Fransız ve Rus misyonlarını takip ettiler. Fransız ve Rus mektepleri, hastaneleri Katolik ve Ortodoks manastırları neredeyse yüz yıldır önde geliyordu. Fransa 1740 yılında kapitülasyonlarla Osmanlı Devleti dahilindeki Katoliklerin koruyuculuğunu üstlendi. Bundan sonra Fransız Katolik misyonerlik faaliyetleri hızlanmaya başladı. Filistin’de Avrupa Katolik varlığı 1847 yılında Kudüs’teki Latin Katolik Patrikliği ve Hayfa’daki Mont Karmel Fransız Manastırı’nın restorasyonu ile pekişti. 1744’te Rusya benzer şekilde Osmanlı sınırları dahilindeki Ortodoks Hristiyanlar üzerinde hamilik elde etti ve Filistin’de Ruslar misyonerlik faaliyetine başladılar. Ruslar ve Fransızların Filistin’deki bu misyonları Osmanlı Devleti sınırları dahilinde kendi ülkelerinin siyasî güçlerinin temsilcileri olarak görüldüler (Robson, 2009: 7).

İngilizlerin bölgede politik emelleri için temasa geçebilecekleri Protestan bir topluluk yoktu. 18. yüzyılın sonlarında Kudüs’te İngiliz mektepleri açılrsa da (Karaköse, 2018: 151) Fransızlar ve Rusların burada İngilizlerden daha etkili olmaları nedeniyle bu mektepler en azından bu dönemde kendilerinden bekleneni yerine getiremiyorlardı. Bu sebeple Doğu Akdeniz’e hâkim Kudüs’te söz sahibi olabilmek için

19. yüzyılın başında buraya temsilcilerini göndermeye başladılar. 18. yüzyılın son on yılı ile 19. yüzyılın başlarında açılan misyoner cemiyetleri bu siyasete hizmet ettiler (Robson, 2009: 6). Bunların en bâriz örnekleri ise The Baptist Missionary Society (1792), The London Missionary Society (1795), The Church Missionary Society (1799) (Adı 1812’de The Church Missionary Society For Africa and The East olarak değiştirildi.), The British and Foreign Society (1804), The London Jews Society (1809), London Society For Promoting Christianity Amongst the Jews (1809) (Bu cemiyet London Jews Society’nin bir şubesi olarak kurulmuştu.), The Jerusalem and The East Mission (1841), Evangelical Mission to Jerusalem ve Saint Jean Missionary Society idi (Gündüz, 2005: 196).

İlk olarak Church Missionary Society Filistin’e bir grup gönderdi. Bu grubun başında cemiyetin kurucu üyelerinden ve aynı zamanda sekreteri olan Josiah Pratt vardı. Pratt her ne kadar herhangi bir yerde misyoner sıfatıyla görev almasa da Kudüs’ün Hristiyanlık için önemine istinaden olsa gerek bu misyoner topluluğun başında Filistin’e geldi. Burada hazırladığı raporunda Katoliklik ve Ortodoksluğun ömrünü tamamlamak üzere olduğunu yerlerine derhal Protestan Mezhebinin ikame edilmesi için İngiltere Kilisesine bağlı misyonerlerin gönderilmesi gerektiğini raporunda belirtiyordu (Robson, 2009: 6).

London Jews Society Filistin coğrafyasını öğrenmesi, toplumunu ve Osmanlı yöneticilerini tanıması için Papaz Melchior Tschoudry’yi 1820’de Kudüs’e gönderdi. Tschoudry’yi Joseph Woolf ve

Danimarkalı John Nicolayson takip ettiler. Cemiyetin bu misyonerlerden beklentisi Yahudiler ve özellikle Protestan olmayan Hıristiyanlar üzerine yoğunlaşmaları ve bunların tebdil-i mezhep ettirilmeleri idi (Bolat ve Ayaz, 2017: 25). İkisinin de başarılı olduğu pek söylenemezdi fakat bilhassa Woolf'un bölge ve halk hakkında gönderdiği raporlar oldukça önemli bilgiler ihtiva ediyordu. Bu iki şahsın verdiği raporlar sonucu bölgeye yeni temsilciler de gönderildi. Bölgenin yerli unsurları, bilhassa Katolikler, bu karar ve temsilcilerden rahatsız olup, Papa'nın neşredilen Protestan İncillerinin okunmasını yasak etmesi üzerine "kurtuluş müjdecileri" İngiliz misyonerler girişimlerini ertelemek zorunda kaldılar.

1831'de Filistin'in yönetimi Kavalalı Hanedanına geçti. İbrahim Paşa'nın Protestanlara ve yabancılara uygulanan kısıtlamaları kaldırması İngiliz misyonerlerinin işini kolaylaştırdı. Bundan sonra İngilizler Kudüs'te 1838'de bir konsolosluk açtılar ve William Tanner Young konsolos olarak atandı (1839-1845) (Buzpınar, 2003: 110-111)

İngilizler bu açılış ve atamanın hemen akabinde piskoposluk açmak için çalışma başlattılar. Filistin'de bir Protestan Piskoposluğu kurulması fikri İngilizler için yeni değildi. Bu fikir özellikle Shaftesbury Lordu tarafından desteklenmişti. Anglikan Kilisesi'nin de etkisiyle Prusya ile İngiltere arasında kısa süre içerisinde bir antlaşma yapıldı. Piskoposlar dönüşümlü olarak İngiltere ve Prusya krallıkları tarafından atanacaklardı ancak her zaman İngiltere'nin Canterbury Başpiskoposu tarafından idare edileceklerdi. Hem Prusya hem de İngiltere bu piskoposluğa eşit katkıda bulunacaklardı. 1841'de

Kudüs'te bir Anglo-Prusya Piskoposluğunun kurulması özellikle İngiliz misyoner topluluklarının faaliyetleri sayesinde gerçekleşti (Schölz, 1992: 42). İlk olarak Yahudi dönmesi Michael Solomon Alexander, Piskopos olarak atandı. Piskoposluğun kurulmasında asıl hedef Protestan bir topluluğun meydana getirilmesi idi. Alexander'ın atanmasındaki gaye ise Yahudilerin Protestanlaştırılmasıydı. Piskopos kendisine verilen bu görevi yerine getirebilmek için Yahudiler ve Protestan olmayan unsurlar üzerinde yoğunlaştı. Burada Kavalalı Ailesinin muaveneti oldukça etkiliydi. Bu muavenet karşılıksız değildi elbette. Mehmet Ali Paşa İngilizler sayesinde Mısır ve Filistin'i adeta bir sultan gibi idare ediyordu. Lakin bu sözde saltanat çok uzun sürmeyecek İngilizler Paşa ve ailesini bölgede dengeleyeceklerdi. Aksi durum buradaki emellerine ulaşmalarına engel teşkil edebilirdi. Bundan sonra ise misyonerlik faaliyetlerine ağırlık vereceklerdi. *“Nihayet 1841’de Kavalalı yönetiminin buradan çekilmesi ile ortaya çıkan altın fırsatın çöpe atılmaması hususunda adeta İngiliz misyoner çevrelerinden bir çağrı yapılmıştı. Bu çağrı Türklerin örgütsüz devletine ait topraklarının kaderinin belirleneceği zaman yapılmıştı. Çağrı, Osmanlı Devleti’nden Filistin’i Hristiyanlık âlemi ile birleştirmesini, Filistin’in bağımsız bir ülkeye dönüştürülerek, kendi kendini yönetebilecek haklar verilmesini talep ediyordu”* (Schölz, 1992: 42). Zira Mısır valisi 1839’da İstanbul’a bir hayli yaklaşmış, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında Baltalimanı Ticaret Antlaşması (1838) ve Londra Antlaşması (1841) akdedilmiş, bu durum Osmanlı Hükûmetinin elini bir hayli zayıflatmıştı. İngiliz misyonerler ve siyasî çevreler bu durumdan istifade edilmesi taraftarıydılar. Nitekim öyle de

oldu ve İngilizler misyonerler sayesinde her geçen dönem burada etkinliklerini arttırdılar (Cevizliler, 2014: 126).

Süreci 1844'te İngilizlerin sefaretlerinin arsaları dahilinde bir Protestan kilisesi kurma talebi izledi. Kilise çalışanları ve bilhassa misyonerlerin İngiliz siyasetine hizmet etmek için yetiştirildiğini misyon cemiyetleri bizzat kendileri deklare ediyorlardı*. Bunu değerlendiren İngiliz temsilciler kilise açmak hususunda ısrarcı oldular. Devlet ise buna kesinlikle müsaade etmek niyetinde değildi (*BOA, HR.ŞFR.3, 8/138, (M. 15.08.1844)*). İngilizler sefarethane içerisinde kilise açmaya muktedir olamayınca 1832-41 yılları arasında İstanbul büyükelçiliği görevinde de bulunan İngiltere'nin Viyana Büyükelçisi Lord Ponsonby'nin doğrudan olaya dahil olmasıyla yapılacak konsolosluk içerisinde bir mabet yapılması merkezden ısrarla talep edildi (*BOA, HR.ŞFR.3, 8/9, M. 08.04.1844*).

İlk İngiliz konsolosun atanması, piskoposluğun kurulması, Evanjelik katedralinin mevcudiyeti, ki bu modern Yahudi ve Siyonist tarihinde kabul edildiği gibi bazı İngiliz tarihçiler de kabul eder, Yahudilerin iyiliğine sonuçlanmıştır. Bu atama aynı zamanda Osmanlı mülkünde İngiltere'nin çıkarlarını korumak ve diğer devletlerin özellikle Rusya'nın nüfuzunu kırmak anlamına geliyordu (Friedman, 1968: 23). 1838'de ilk konsolosluklarını Kudüs'te açan İngilizlerin temeldeki amacı İngiliz ticarî ve siyasî çıkarlarına hizmet etmektir. Bunun için de

* CMS, LJS misyoner dernekleri bu hususu en çok dillendiren İngiliz misyoner cemiyetlerindendi. **bkz.**, Ahmet Hamdi Bey, *Bir Misyoner Nasıl Yetiştiriliyor İslam Alemi ve İngiliz Misyonerler*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007

Yahudileri bölgede desteklemek ve dışarıdaki Yahudileri buraya çekmek gerekliydi. Young Kudüs'e hareket etmeden önce Dışişleri Bakanı Palmerston ile bir araya geldi. Palmerston, konsolosuna *“Yahudilerin temel çıkarlarının korunması, İngiliz çıkarlarının bölgede âlî hale getirilmesi ve sürekli siyasî ve ticarî üstünlük sağlanması için çalışmalar yapması...”* talimatını verdi. Konsolosun Kudüs'e gelişinden hemen sonra Mısır'da bulunan Albay Patrick Campbell, yine Young'ı *“...antlaşma şartlarına uygun olarak konsolosluk korumasına yalnız yabancı uyrukluların dahil olduğunu, Osmanlı yetkilileri ile gereksiz anlaşmazlığa düşmemesini...”* kendisine hatırlattı. Dışişleri Bakanı Lord Palmerston 31 Ocak 1839'da Kudüs Yardımcı Konsolosuna *“görevlerinden birisinin genellikle Yahudileri korumak olduğu”* talimatını verdi (Friedman, 1968: 24).

Young bir raporunda gelecekte Filistin meselesinde iki grup güçlü bir şekilde söz hakkı talep edecekler diyordu. Ona göre ilk sıradakiler Yahudilerdi. Yahudiler Allah'ın bu coğrafyanın mülkiyetini aslında onlara verdiğini iddia ediyorlardı. İkinci olarak Protestan Hıristiyanlar geliyorlardı. İngiltere her iki grubun tabîi hamisiydi. Bu nedenle İngiltere bundan sonra Filistin'e yönelik isteklerini gerçekleştirmek için ortak bir cephe oluşturacaktı (Schölz, 1992: 42).

Siyasetteki bu değişimle ve piskoposluğun din değiştirme çalışmalarıyla birlikte, Yahudiler İngiltere'nin genişleyen siyasî koruması altında bölgeye yerleştirildiler. Filistin'deki ilk İngiliz konsolos Young Yahudilerin genel manada korunmalarını sağlamak

için görevlendirilmişti ve halefi James Finn (1846-1863) de ayrıca bu görevi yerine getirmekten büyük mutluluk duyduğunu ifade ediyordu. İngiltere tebaası olsun ya da olmasın kendisi tüm Yahudileri kanatları altına almakla yükümlüydü (Schölz, 1992: 42).

Rus Yahudileri generallerinden bazıları Konsolos Finn'i Yahudileri Protestanlaştırma yolunda çalışmakla suçladılar. Dışışleri Bakanı Palmerston, İngiliz konsolosun Kudüs'te sadece kendisine verilen konsolosluk görevlerini yerine getirdiğini dolayısıyla Rusların bu şikayetlerinin mesnetsiz olduğunu bildirdi. Fakat bir taraftan da Yahudilerin dinî görüşlerine etki edebilmek için konsolosluk etkisinin kullanılması talimatını verdi. Ayrıca Palmerston'a göre, Yahudiler için İngiltere himayesi bir ltuf sayılmalı, yük olarak grlmemeliydi. Finn, Yahudi tarihini okumuş ve bu tarih hakkında yazılar kaleme almış bir devlet adamıydı. İbranice'ye hkimdi. Yahudilere sempatisi vardı ve onların haklarını savunma hususunda olağanüstü bir istek duyuyordu. 1847'de Paskalya ayinlerinde Yahudilerin Hristiyan kanını kullandıklarına dair Kudsl Hristiyanların ortaya attıkları görüşü ortadan kaldırmayı dahi başarmıştı. Finn, Filistin'deki 17 yıllık hizmeti sırasında Yahudiler için sadece duygusal davranmıyor dahası Yahudi yerleşiminin sağlanması gerektiğini düşünüyordu. Bakan da konsolosunu destekliyordu (Friedman, 1968: 38).

Yahudilerin gönlünü almak için başta İngiliz konsolosu olmak üzere Avusturyalı, Prusyalı konsoloslar Yahudilerin burada mabet amaları için yardımda bulunuyorlar, onlara desteklerini esirgemiyorlardı. Fetva makamından alınan fetvaya uygun olarak burada sinagog

açmalarına müsaade edilemeyeceği Osmanlı yetkilileri tarafından İngiliz yetkililere bildirilmişti. Yahudiler her iki dinin mensupları tarafından istenmediklerinden burada ibadethane açmalarının önü alınamayacak sonuçlar doğuracağı gayet iyi bilindiği için devlet bu tür girişimlere ve misyoner çalışmalarına müdahalede bulunuyordu (*BOA, A.MKT.UM*, 74/58, H. 12.11.1267 (M. 08.09.1851)).

Samuel Gobat, Alexander'ın ardından piskoposluk görevini devraldı (1846-1879). Gobat'ın hedefi Yahudilerden ziyade Ortodokslardı. Bunun nedeni ise gayet açıktı. Yahudiler dinlerini değiştirmiyorlardı. Katolikler ise yaratılanın (Hz. İsa) ilah olamayacağını (oysa Hz. Meryem de yaratılmış idi.), Protestanların şüphesiz bir sapkınlık içinde olduklarını düşünüyorlardı. Müslümanlara gelince onlar zaten bu hususta belki Yahudiler ve Katoliklerden daha katıydılar. Zaten Müslümanlar arasında dinî propaganda yapmak yasaktı (Cevizliler, 2014: 126). Dahası cezası ölümdü (Öney, 2003: 345). Zaten Protestanlar da Müslümanları bilmiyorlar ve onları uydurulmuş bir peygamberin takipçisi, bu peygamberin ortaya attığı kitabın (Kur'an-ı Kerim kastediliyor) yazdıklarından dahi bihaber cahil, lanetlenmiş insanlar topluluğu olarak görüyorlardı. Ortodokslar üzerindeki çalışmaları da bekledikleri sonuçları vermedi. Hatta onlar da İngilizlere mukavemet ediyorlardı.

1852'de Nasırıye'de bir grup Katolik, Church Missionary Society'nin açtığı Protestan okuluna saldırmış, bir misyoneri yaralamış, 1853'te de yine bir grup Ortodoks Nablus'ta bir hane kilisesine ayin esnasında saldırı düzenlemişlerdi. Bu saldırıların sebebi ise Gobat'ın her iki

mezhep mensupları arasında yürüttüğü çalışmaları (Robson, 2009: 11). Bunun üzerine farklı bir çalışma prensibi benimseyerek tekrar tüm din ve mezhepler üzerinde eğitim, sağlık, çeşitli sosyal yardımlaşma kuruluşları açarak Protestanlığı yaymaya gayret ettiler. Mesela Gobat 42 Anglikan okulunun yanı sıra klinik, yetimhane gibi kurumların açılmasına ön ayak oldu, bölgedeki Alman misyonerleriyle İngiliz misyonerleri arasında iş birliğini sağladı (Öney, 2003: 344-345). Lakin İngilizler yine de misyonerlik hususunda her iki piskopostan beklediklerini elde edemediler. Burasını İngiliz nüfuz bölgesi yapmak için Protestan nüfus meydana getirmeleri gerekiyordu. Zira İngilizlerin burada hamiliğini üstlenebilecekleri Protestan nüfus veya fraksiyon yoktu. Oysa Fransızlar Katoliklerin, Ruslar Ortodoksların hamiliğini üstlenerek burada kalmalarına meşru bir gerekçe bulmuş oluyorlardı (Robson, 2009: 12). Üstelik Tanzimat Fermanı da Avrupa devletlerine Osmanlı coğrafyasında daha rahat hareket etme imkânı sunuyordu. Bundan istifadeyle İngiliz misyonerleri adeta Fransızlar ve Rusların yanı sıra bölgede biz de varız dediler, fermanı gerekçe göstererek Hristiyanlık adına Osmanlı coğrafyasından istediklerini almaya başladılar. 1849'da İsa Mesih Kilisesinin inşa edilmesiyle burada İngilizler için adeta bir üs meydana getirildi. İngilizler artık diplomatik misyonları sayesinde dinî misyonerlik faaliyetlerini daha rahat yürütebilirlerdi. Dinî misyonerlik siyasî misyonerliğin temsilinde oldukça önemli bir yere sahip olduğundan İngilizler burada nüfuzlarını tedricen yayabileceklerdi.

1839 Tanzimat Fermanı mezhep değiştirmeyi yasaklarken 1856 Islahat Fermanı azınlıklar ve farklı mezheplere ayrıcalıklar sunuyordu. Oysa yukarıda bahsi geçtiği üzere burada Protestan nüfusu yoktu. Fakat bu bile İngilizleri durdurmaya yetmedi. Süratle Protestanlaştırma faaliyetlerine başladılar. Bu çalışma belki de en başta siyasî bir gayeye hizmet ediyordu. Misyonerler Doğu Hint Kumpanyasının emrinden çıkıp İngiliz Dışışleri Bakanlığına bağlanınca (1813 ve 1833 tarihlerinde düzenlenen iki kanunla şirketin ticarî tekel imtiyazı ve fonksiyonları elinden alındı ve doğrudan İngiliz Hükûmetine bağlandı (Özcan, 2000: 294-295.)) mesele bâriz bir şekilde siyasî mâhiyete büründü (Sevinç, 2009: 179).

Devletin tutumu karşısında Kudüs'te bulunan İngiliz Protestan milletin ruhani reisi, kendi milletin haklarına müdahale edildiği, haksız muamelede bulunulduğu gerekçesiyle mahallî idareye şikâyetle bulunuyordu. Oysa bir kısım Protestan misyoner para itasıyla Protestanlık lehinde çalışmalarda bulunuyorlar, bazı aşiretlerin küçük aile fertleri arasında misyonerlik yapıyorlardı. Kendilerine müdahale olununca da mutasarrıflığa bu hususa dair rahatsızlıklarını ifade ediyorlardı (BOA, A.MKT.UM, 16/46, H. 10. Recep 1266, M. 22.05.1850). Oysa din adamları ve misyonerlerin çalışmalarından Müslümanlar, Katolikler ve Ortodokslar bir hayli rahatsızlardı. Bir nevi İngiltere devlet dini olan Anglikanizm, Yahudiler ve Hıristiyanlar üzerinden burada kendisine saha açmaya yönelik faaliyetlerine Osmanlı mahallî idaresi kayıtsız kalamıyordu. Bunun akabinde de bu

hususta İngiliz makamları mutasarrıflığa şikayetlerini bildiriyorlardı. Lakin tüm rahatsızlıklar ve karşı çıkmalara rağmen İngiliz temsilciler misyoner çalışmaları ve korumacı politikalardan vazgeçmiyorlardı (Robson, 2009: 14-15).

Bu hususa dair bir misal ise; aslen Rusya Devleti tebaası olup Kudüs'te ikamet eden Sabetay adındaki Yahudinin önce Nablus'a firar edip burada Müslüman olmasıdır. Mehmed Said adını alan şahıs Nablus Kaymakamı Süleyman Bey'in desteğiyle İslam'ı öğrenmek için mektebe başlatıldı. Bunu haber alan İngiltere Devleti konsolosu adı geçen şahsın ülkesinin tebaası olduğunu, bu nedenle Yahudi mürebbisine tekrar teslim edilmesini bir tezkere ile yerel hükûmete bildirdi. İlgili şahsın bizzat kendisinin *“herhangi birisinin mu‘aveneti ya da telkini olmaksızın Nablus'a ulaşip burada hür iradesiyle İslam'ı kendisine din olarak seçtiğini ve aslâ ve kat'a İngiliz teba‘ası olmadığını”* (BOA, A.MKT.UM, 16/46, H. 10. Recep 1266, M. 22.05.1850) beyan ettiği cevaben konsolosa bildirildi.

Bir başka örnek ise Protestan külliyesinde kapıcılık hizmetinde bulunan David adındaki Yahudinin 1853'te Protestanlık Mezhebine tâbî olmasıdır. Şahıs kısa süre sonra da eşinin aynı mezhebe geçmesini talep etti. Yahudiler ilgili şahsın Yahudilikten Hıristiyanlığa dönmesinde dahli olduğu gerekçesiyle İngiltere Konsolosluğuna tepki gösterdiler. Gelen tepkiler üzerine Konsolos Finn, kapıcı ve eşinin hamisi olduğunu bildirdi. Gerekçesi ise adı geçen şahsın kilisenin kapıcısı olmasıydı. Hiçbir fırsatı kaçırmayan İngiliz misyonerler bu fırsatı iyi değerlendirdiler. Usulen ve ahden böyle bir yetkisi

bulunmayan konsolosun ilgili şahısların dinlerini değiştirmelerini açıktan desteklemesine karşın kendisini uyarıcı mahiyette resmî yazı ilgili konsolosluğa derhal gönderildi (BOA, A. DVN. DVE, 17/48, H. 22.03.1269 (M. 03.01.1853). Dinler ve mezhepler arası dengeyi ve asayişin sağlanmasını önceleyen devlet, David'in eşinin yanında olmasını sakıncalı bulduğu için ilk iş olarak eşinin David'ten ayrı tutulmasını ve David'in en kısa zamanda Kudüs'ten uzaklaştırılmasını bildirdi (BOA, HR.MKT, 55/7, H. 07.04.1269 (M. 18.01.1853).

Bu başlığı toparlamak açısından ifade etmek gerekirse İngilizler Filistin'de siyasî, dinî, ekonomik ve stratejik çıkar temelli bir saha oluşturabilmek için buraya gönderdiği misyonerlerinden ziyadesiyle istifade ettiler. Tabi bu durumun meydana gelmesinde bu dönemde Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü hassaten ekonomik ve askeri bunalımı, (ki bu bunalım Osmanlı siyasetine olumsuz yönde aksediyordu), dikkate almak gerekir.

Kırım Harbi Sonrası Faaliyetler: Filistin'e Yahudi İskânı

İngilizlerin çalışmalarından rahatsızlık duyan yalnız Osmanlılar değildi. Ruslar da İngilizlerin Kudüs ve çevresindeki çalışmalarından bir hayli rahatsızlardı. Rusya, Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda olduğu gibi buradaki Ortodoksların da haklarını koruyamadığını ayrıca İngiltere, Fransa gibi Batılı devletlerin bunlar üzerindeki çalışmalarına kayıtsız kaldığını, Sultanın bu kayıtsızlığı karşısında kendisinin kayıtsız kalamayacağını bir nota ile bildiriyordu (Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı, 2006: 70-71). Osmanlı Devleti'nin savaşı

önlemeye yönelik g tt    siyaset sonuçsuz kalınca Kırım Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Harbi ba ladı (1853).

Bu savaşta Rusları Balkanlar, Karadeniz ve Filistin'den uzaklaştırmak isteyen İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa dahil oldular (Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı, 2006: 72-73). 1856'da Osmanlı ve m ttetikleri Rusya'yı mağlup etmeyi başardılar. Savaş sonrası düzenlenen Paris Kongresi Osmanlı Devleti'ni bir Avrupa devleti olarak ilan ediyordu. Ruslar tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Kudüs'te de çalışmalar y r temeyeceklerdi. Lakin bundan sonra Avrupa'da muvazene kökünden de i meye ba ladı. İtalyanlar ve Almanlar sırasıyla 1870 ve 1871'de bağımsız devletler olarak ortaya  ıktılar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi patlak verdi ve savaş sonunda Ruslar, Kırım Harbi  ncesi çalışmalarına döndüler (Uçarol, 1995: 337-347). Bu dönemde yani 1853-1880 yılları arasında Kudüs ve çevresinde siyass  alanda olduğu gibi dinî alanda da hem İngilizlerin hem de diğer Hristiyan devletlerin çalışmaları bir hayli sınırlı kaldı.

93 Harbinden kısa süre sonra İngiltere'de yönetim de i ikli i oldu ve Osmanlı Devleti'nin desteklenmesinden ziyade paylaşılması taraftarı olan William Eward Gladstone ve onun partisi Liberal Parti h k meti 1880'de devrıldı. İngilizler bundan sonra Orta  ark'ta kritik bölgeleri işgal çalışmalarına ba ladılar. En önemli bölgelerden olan Akdeniz'in doğusuna kıyısı olan Mısır'ı fiilen ele geçiren İngilizler İskenderiye'de konu lu filosuyla Akdeniz kıyısını emniyet altına aldıkları gibi Filistin'e de rahatça ula abiliyorlardı. Aynı dönemde Osmanlı Devleti denizden ve karadan buraya ulaşmakta bir hayli

güçlük çekiyordu (*BOA, DH.ŞFR, 114/73, 29.05.1298* (M. 29.04.1881).

26 Mayıs 1881’de Kudüs’ten merkeze gönderilen resmi yazının muhtevası bir hayli önemlidir. Zira bu yazıda İngilizlerin satın aldıkları hayvanlara bakmak bahanesiyle bölgeden şahıslar celbettikleri, aslında bu kişileri bakıcılık maksadıyla değil fakat bölgedeki çalışmalarında bizzat İngilizlere hizmet etmeleri için “asker” kastiyla toplatıldıkları bildiriliyordu. Burada İngilizlerin kontrolü sağlamaları oldukça önemliydi. Çünkü İngilizler Mısır’ı işgale hazırlanıyorlardı (Nitekim 13 Eylül 1882’de bu gerçekleşecektir.). Yani Süveyş Kanalının iki yakasını ele geçirip Orta Şark’ın belki de en muhkem coğrafyalarını kontrol etmeyi amaçlıyorlardı. Bu sebeple tür faaliyetlere bir hayli ağırlık vermişlerdi. Fransızlar Cebel-i Lübnan ve Bilad-ı Şam’ı fiilen ele geçirdikleri için devletin buraya ulaşmak için karadan bağlantısı kalmamış, 1878’de Kıbrıs’ın İngilizler tarafından işgal edilmesiyle de Filistin’e deniz ulaşımı kopmuştu. Yani Filistin adeta kendi kaderine terkedilmiş gibiydi (*BOA, DH.ŞFR, 115/23, H. 26.06.1298* (M. 26.05.1881).

Osmanlı Devleti’nin bu yalnızlık sürecini İngilizler değerlendirmek niyetindeydiler. Kudüs merkezli kontrollü bir Yahudi devleti kurmak istedikleri için Yahudilerin buraya gelmelerini destekliyorlardı. Lakin Kudüs’te üç dinin mensupları arasında oldukça hassas bir denge vardı. Bu dengenin korunması bölgenin asayişi için oldukça önemliydi. Ayrıca İngiliz siyasiler siyasi saiklerle bu çalışmalarla yürütseler de

burada Hristiyanlar ve Müslümanlarca Yahudilere karşı bir memnuiyet cârî idi. Bu nedenle Yahudilerin burada meskûn hale getirilmemeleri için devlet kararlı bir duruş sergiliyordu. Bu duruma İngilizler karşı çıksa bile devlet bundan taviz vermiyordu. Buraya ziyaret için gelenlere bir ay müsaade ediyor bundan sonra memleketlerine dönmelerini sağlıyordu. Tabi bu ziyaret belirli şartlara bağlıydı. Bir ay içerisinde ibadetlerini yerine getirmeleri ve derhal burasını terk etmeleri gerekiyordu. Lakin İngiliz konsolosları üzerlerine düşeni yapmadıkları için kendi tebaası olan Yahudiler burada kalıyorlardı. Devlet bu durumdan rahatsız olduğu için İngiltere'nin Kudüs Konsoloslughuna baskı yapıyor ama İngiliz yetkililer işi yavaştan alıyorlardı. Yahudilerin gayesi bir aylık süreyi üç aya çıkarmaktı (BOA, A.MKT.MHM, 495/44, H. 28.03.1305 (M. 14.12.1887). Konsolos Noel Temple Moore (1863–1890)'un talebi ile devlet bu müddeti üç aya çıkarma kararı aldı. Bununla yetinmek istemeyen Yahudiler burada sürekli kalmak istediler. Destekçileri ise İngiltere konsolosuydu. Lakin Osmanlı otoriteleri, burada sadece 65 yaşını geçmiş olan ecnebi Yahudilerin kalmalarına müsaade edilebileceğini İngiliz temsilciye bildirdiler. Böylelikle burada Yahudi nüfusunun artmasının önüne geçilmeye çalışılıyordu*.

* Günümüzde İsrail Devleti elli yaşın altındaki erkeklerin Kutsal Mekan'a girmelerini yasaklamış durumda. Kapıların girişine yerleştirilen dedektörler vasıtasıyla Mescid-i Aksa'ya girişler kontrol altında tutuluyor, Yahudi asker ve polisi tarafından keyfi olarak bu kutsal bölge saldırıya uğruyor. Bu durum haliyle Müslüman devletlerin tepkisine neden oluyor fakat Müslümanların Kabe'den önceki kıblesi olan Mescid-i Aksa'nın artık İsrail Devletinin neredeyse tamamen kontrolü altına girdiği gerçeğini değiştirmiyor.

Filistin’de kurulacak Yahudi devletinin İngilizlerin menfaatlerine hizmet edeceği, fiili kontrolü elinde bulundurduğu Mısır’ın ardından Süveyş Kanalı’nın diğer yakasını kontrollerine almalarını kolaylaştıracığı için İngiliz temsilciler, Yahudi nüfusun burada artması için Yahudilere desteklerini esirgemiyorlardı (BOA, DH,MKT, 1485/68, H. 02.06.1305 -(M. 16.01.1888)³. Suriye Valiliğinden Kudüs’te ikâmet eden yabancı devletlerin konsoloslarına gönderilen tahriratta “...teba’a-yı ecnebiyeden olan Müsevîlerin Arz-ı Filistin’de ikâmetleri için mu’ayyen olan müddetin inkızâ’sında memleketlerine ‘avdetleri hususunda konsolos-u mûmâ-ileyhimâdan talep...” olunmuş lakin İngiltere konsolosu kendi tebaaları için bu durumu kabul edemeyecekleri cevabını vermişti. Vali Paşa ise İngiliz tebaası olan Yahudilerin bir ay içerisinde Filistin’i terke mecbur olduklarını “...İngilizlerin bölgede bulunan şahıslara gayr-i kanûnî olarak himâye, tavsiye ve mu’âvenette bulunamayacaklarını...” kendisine tebliğ ediyordu (BOA, HR.TO, 263/31, R. 6.8.1303 (M. 18.10.1887)).

Osmanlı otoriteleri Yahudilerin Kudüs’e gelmelerinden pek memnun değildi. Oysa Hıristiyanlığın farklı mezheplerine mensup olanlar,

³ “...Süveyş Kanalı’nın beri tarafını nüfûzu tahtına geçirmek isteyen İngilizler her sene mevâsim-i muhtelifede bir heyeti mahsûsa gönderub ol havâlîde bulunan bazı meşâyîhe ‘atâyâ ve hedâyâ keşîde tevzî’ ile muhabbet ve tevcihi mahsûsalarını celb eylemeleri...” BOA, Y.PRK.UM, 23/66, H. 25.05.1309- “...İngiltere hükûmetinin tâ Ümid Burnundan beda’ ile vasâtî Afrika’yı yed-i almış ve yevmen fi yevmen ilerleyerek eczâyı memâlik-i şâhânelerinden bulunan Sûdan- Mısriyye’yi dahi zabtına geçirmek üzere hem Hitta-i Mısriyye hem de Sûdan cihetlerinden ve Habeşistan civarlarından rü’esâ-yı İslâmiyyeyi hiddet (?) ve cebir sûretleriyle taht-ı tahakkümüne almağa çalışmakta bulunmuş olduğunu bi’l-beyân hükûmet-i mezkûrenin bundan maksadı Ümid Burnundan Hartum’a kadar cesâmet Hindistan’a mu’âdil ve Avrupa’ya daha yakın bir hükûmet kuvve-i teşkil ve tesis itmek merkezinde bulunduğundan...”BOA, Y.PRK.HR, 23/1, H. 01 Şaban 1314 (M. 05.01.1897)

Osmanlı devlet adamlarında aynı memnuniyetsizliği meydana getirmiyordu. Çünkü Yahudiler Kudüs'e gelirken, bilhassa 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bir daha dönmek arzusundaydılar. Bu nedenle bir aylık kalış süresini öncelikle uzatmanın, akabinde süresiz kalmanın yollarını arıyorlardı. Mesela Kudüs'ten çıkarıldıktan sonra hile ve desiseye başvurarak Suriye, Mısır ve Halep'e gidip ikamet tezkeresi alıyorlar, karayoluyla tekrar Kudüs'e geliyorlardı. Buna gerekçe olarak da ticareti gösteriyorlardı. Tabi başta İngilizler olmak üzere Yahudilerin dirsek temasında olduğu ecnebi devletler Yahudilerin bu çalışmalarına destek oluyorlardı (BOA, DH.MKT, 1445/48, H. 20.12.1304 (M. 9.9.1887)). Bu destek Siyonist devletin teşkili için mücadele verenlere de sağlanıyordu. Nitekim 1897 yılında İsviçre'nin Basel kentinde Theodor Herzl idaresinde 1. Siyonist Kongre düzenlenmiş ve bu kongrede Herzl "*Ben bugün burada Yahudi devletini kurdum, ancak bunu yüksek sesle söylersem bütün dünya güler. Fakat beş sene içinde ya da elli sene sonra bunu herkes böyle bilecektir*" demişti. Yine Herzl "... *Doğu'nun hastalıkla boğuşan köhnemiş coğrafyasına Batı'nın temizliğini, düzenini ve geleneklerini getireceklerini dahası kurulacak Yahudi devletinin Doğu karşısında Avrupa duvarlarının muhkem bir parçası olacağını...*" Almanya'nın Baden Grand Dükü'ne mektubunda bildiriyordu⁴. Bu cümleler Filistin'de ileride büyük

⁴ Letter to the Grand Duke of Baden: "*If it is God's will that we return to our historic fatherland, we should like to do so as representatives of Western civilisation, and bring cleanliness, order, and the well-distilled customs of the Occident to this plague-ridden, blighted çömer of the Orient*". Theodor Herzl, *The Complete Diaries of Theodor Herzl*, Edited by Raphael Patai, Translated by Harry Zohn, Volume I, New York, p. 343

sorunlar yaşanacağını habercisi gibiydi. Dolayısıyla Kudüs Mutasarrıflığı bu tür sıkıntıların önüne geçebilmek için bu kutsal topraklara “...memâlik-i ecnebiyeden Yahudi ya da sâ’ir milletlerden mûteber olmayanların gelişini engellemeye çalışmış pasaportlarının vize edilmemesine...” (BOA, Y.PRK.BŞK, 57/88, H. 16.5.1316 (M. 2.10.1898)) hükmetmişti. Fakat tüm bu çabalar Yahudileri bir yere kadar dizginleyebilmiştir⁵.

İstihbârî Faaliyetler

Misyonerlik temelde gönüllülük esasına dayanıyordu. Misyonerler misyoner mekteplerinde iyi bir eğitim aldıktan sonra misyon bölgelerine gönderiliyor, misyonerliğin yanında adeta kendi cemiyetleri ve ülkeleri adına istihbarat görevini (arşiv vesikalarında efal-i muzır, muzır şahsiyet gibi tabirler geçmekle birlikte çalışmanın hazırlanmasında istihbarat görevlisi kullanımı tercih

⁵ “...Yahudilerin nazarları Arz-ı Filistin olub orada Ben-i İsrail Devleti’ni teşkil için her vakitten ziyâde bu son yirmi seneden beri sui ve ikdam eylemeleri gayr-i münkerdir. Şu kadar ki Arz-ı Filistin, Devlet-i Mu’azzama-yı Osmaniye’nin taht-ı hükümranîyesinde bulunduğu şöyle dursun düvel-i mu’azzamayı sâ’irenin dahi kıt’a-yı mezkûrede olan hukûk-ı müstereke-i diniyelerine nazaran Yahudilerin oralara hicret ve tavattunları bâdî-i nazarda mehâzirden sâlim hükm olunursa da işbu tâ’ifenin efkâr-ı hafîyye ve ahvâl-i ‘umûmîyesi hâde-i tedkikden geçirildikde ... olduğu nihâyât olur. Yahudiler bu halde terk yani Arz-ı Filistin’e hicret ve tavattunlarına müsâ’ade olundukda otuz sene geçmeden bütün Arz-ı Filistin’i taht-ı tasarruf ve temliklerine geçireceklerine şüphe yokdur zirâ: bundan beş on sene evvel On gurus kıymeti olan bir arâzi el-yevm Yahudiler tarafından iki yüz üç yüz ve bazen daha ziyâde bir kıymetle mübâya’a idildiği ve ehl-i zirâ’at mebâliği olan tama’ ve ihtiyacına ve tâ’ife-i merkûme vesâyesine dayanamayıp bi’t-tabî arazisini teslim mecbur olmasına ve bu yolda bu günkü günde Hayfa’dan Gazze’ye kadar olan sevâhilin yüzde elli nisbeti taht-ı tasarruflarına alarak mevâki-i muhtelif-i sâ’irede dahi câlib-i nazar-ı hayret olacak muntazam cesim ve Avrupakârî köyler koloniler teşkil idüb fenni zirâ’at tamamıyla tatbikâtına sui ve ikdam eylemelerine...” BOA, Y.PRK.UM, 23/66, H. 25.05.1309 (M. 27.12.1891)

edilmiştir) icra ediyorlardı. Zira misyonerliğin sorunsuzca icrasında istihbarat görevlilerinin hedef coğrafya hakkında verdiği bilgiler önem arz ediyordu. Peki bu misyonerler yalnız dinî eğitime ya da istihbarat eğitimine mi tâbî tutuluyorlardı? Hiç kuşkusuz bu sorunun cevabı “hayır” olacaktır. Çünkü misyoner adayları öncelikle Hristiyanlık ve kutsal kitap İncil’e sadakatlerini göstermeliydiler. Bunun akabinde mektep, hastane gibi kurumlarda çalışabilmek için ilgili eğitimi alırlardı. Çünkü bir misyoner hekim olarak yetiştiriliyorsa hekim sıfatıyla gittiği bölgede İnsanların dertlerine derman olması fakat aynı zamanda İncil’in öğretilerini hastalarına empoze etmesi tembihleniyordu. Nitekim bu kişiler yalnız tedavi esnasında ve sonrasında değil verdikleri ilaçların üzerine İncil’den ayetler yazarak Protestanlık propagandası yapmaktan geri durmuyorlardı (BOA, İ.DH, 888/70685, H. 18.8.1300 (M.24.06.1883)) ⁶. Misyonerlerin de ifade ettikleri gibi “İnsanın olduğu yerde acılar vardır. Acıların olduğu yerde de misyonerlik için uygun bir fırsat vardır.” (Günay, 2002: 155). Türk Misyonlarına Yardım Cemiyeti tarafından neşredilen bir kitapta tıbbî misyonların ifa ettikleri vazife şu şekilde ifade edilmiştir. “Tıbbi Misyonlar İncil öğretiminin öncüleridir. Bunlar, başka bir evanjelizm ağacı dikilmesi imkânsız olan yerlerde fidan yetiştirebilirler. Doktor, diğer misyonerlerle ne bir münasebeti olan ne de münasebeti isteyen birçok insanı doğrudan doğruya kabul

⁶ “...Kerek’de mukîm İngiliz doktor Mister Conson ahâliyi Protestan Mezhebine celb ve terğib için icrâ-yı va’az ve nasihat itmekde ve erbâb-ı mürâca‘at ve âyât-ı İnciliyye’yi hâvî reçeteler virmekde olduğuna ve devam iden bu hâlin hâsıl ideceği mahâzire binâ’en oradan kaldırılması...” BOA, DH.MKT, 703/7, H. 7.02.1321 (M. 05.05.1903)

edebilir. Bir hekim nerede olursa olsun bir dispanser açtığı zaman şifa verici mahareti yüzünden kendisine başvuranlarla kuşatılır. Bu yobaz bir İslam mollası veya bir fakir onun elini öpecek; kör, topal, mefluç insanların, can çekişen ana babaların İsa'ya hazin yakarışlarını andıran bir sesle ona yalvaracaklardır (Güngör, 34).

Nablus Mutasarrıfı Fethi Bey misyonerlerin “...hastahanelere müracaat eyliyen biçâregânın dûcâr ve hin-i hâlel ya da halil olmuş kuvve-i maneviye ve maddiyelerinden istifade...” etmekten geri durmadıklarını Beyrut Vilayetine gönderdiği layihasında ifade ediyor ayrıca devletin bu misyonerlerin yardım kisvesi altında olarak Protestanlık dışındaki mezheplerin mensuplarının hatta Yahudi ve Müslümanları Protestanlaştırmaya çalışmalarının önüne geçmesi için burada sağlık kurumları vücuda getirmesinin elzem olduğunu, bu hizmetlerin gerçekleştirilmemesi halinde Filistin topraklarının ecnebilerin bilhassa İngilizlerin eline geçeceğini bildiriyordu (BOA, DH, İD, 34, H. 23.06.1329(M. 21.06.1911), s. 6).

Bununla birlikte bazı hadisler de misyonerlerin işini bir hayli kolaylaştırıyordu. Amerikalı bir tıp uzmanı olan Dr. Retbat Beyrut'tayken Hz. Muhammed'in “*Aslandan kaçır gibi cüzzamlıdan kaçın*” hadisine rağmen bu hastalığın bulaşıcı olduğunu kabul etmiyordu. Kendisi gibi düşünenler de bu hastalığın ortaya çıktığı yerlerde şifa dağıtıcılığın yanında misyonerlik de yapıyorlardı. Hastalığın bulaşıcı olduğu anlaşılınca tabi hadisin de sahih olduğuna kanaat getirdiler (Halidi ve Ferruh, 1998: 79). Hekimler kadar olmasa da konsolos, seyyar konsolos ve konsolosluklarda görev yapanlar da

İncil anlatımında önemli bir yere sahiptiler. Bu nedenle görev yerlerine ulaşmadan evvel ticarî hususlarda bilgi sahibi olurlardı. Ardından misyon bölgelerine ulaşırlar ve asıl gayelerini yerine getirirlerdi (Erdem, 2004: 281).

Bundan önceki satırlarda ifade edildiği üzere misyoner çalışmalarında istihbarat görevlileri önemli bir yer tutuyordu. Misyonerler misyon bölgelerine misyoner değil de hekim, muallim, mühendis ya da mimar sıfatıyla gidiyorlardı. Aynı zamanda bu meslekler üzerine eğitim aldıkları için gittikleri yerlerde bu mesleklerden de istifade ediyorlardı. Bulundukları bölgelerde bu meslekler sayesinde bölge halkının kalbini kazanmakla kalmıyor, Hristiyanlığı neşrediyor aynı zamanda ülkeleri adına istihbârî bilgiler toplayabiliyorlardı. Yerli unsurlardan ikna edebildikleri ya da satın aldıkları kişileri bu yolda kullanmaktan geri durmuyorlardı.

Kudüs'ten gelen arıza bu hususa dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Şöyle ki, arızada İngiliz misyonerleri tarafından maaşlandırılan Yusuf el-Es'ad adındaki Nâsıralı Hristiyan bir şahsın Kudüs'te bulunan köyleri dolaşarak, İngiltere adına istihbaratta bulunduğu, Hristiyanlık itikadına dair kitaplar neşrettiği için meselenin halli hususunda ne yapılması gerektiği ile ilgili Dahiliye Nezaretinden bilgi talep ediliyordu (*BOA, DH.ŞFR, 134/29, R. 24.9. 1303 (M. 06.12.1887)*). Bunun üzerine İstanbul ilgili şahsın takip edilmesini ve kontrol altında tutulmasını mutasarrıflığa bildirdi. Kısa süre sonra bu şahıs gözaltına alınarak sorguya çekildiğinde kendisine isnad edilen suçlamaları kabul

etti. Durum tekrar Dersaadet'e bildirilince şahsın İslamiyet aleyhindeki çalışmaları göz önünde bulundurularak buradan merkeze gönderilmesi kararlaştırıldı ve bu karar tekrar Kudüs Mutasarrıflığına bildirildi (BOA, DH.MKT, 1469/117, H. 29.03.1305 (M. 15.12.1887)- BOA, DH.MKT, 1481/91, H. 17.05.1305, (M. 31.01.1888)).

Başka bir misal ise yine İngiliz misyonerleri tarafından desteklenen İlyas ibn Kanos isimli şahsın aleni olarak İslamiyet aleyhindeki çalışmalarıdır. Bu kişinin Lübnan ahalisinden olup İngiliz Protestan misyonerleri adına Kudüs'te dolaşarak İncil'den pasajlar okuduğu ve İngilizler lehine jurnalcilik yaptığı hakkında tutulan defterin muhtevasından anlaşıldığı, ayrıca “...buradaki çocuklara tâ’lim ve tedris ettirdiği ahâliye telkinât ve teşvîkâtda bulunduğu için adı geçen şahsın memleketine tard edilmesi...” şahsın İngiliz misyonerlerinin telkinatıyla Kudüs'te köyleri dolaşarak bura halkını İslam'a zararlı sözlerle şaşırtmaya çalıştığı, burasının mevkiinin öneminin de göz önünde bulundurularak bu şahsın buradan uzaklaştırılması için gerekli müsaadenin verilmesi aynı zamanda bu gibi kişilerin faaliyetlerinin önüne geçilmesi için Protestan dinî reislerine İngiliz Elçiliği tarafından bu ülkenin buradaki konsolosuna tebligatta bulunmasını sağlamak için gerekenin yapılması Kudüs Mutasarrıflığından talep ediliyordu. Duyulan rahatsızlığa, devlet adamlarının İngiliz makamlarına yaptıkları itirazlara rağmen “...İlyas ibn Kanos nâm şahsın İngiliz Protestan misyonerler tarafından Kudüs karyesinde dolaşarak ahâliye bazı ilkâ’atda bulunması, celb ve tevkîfe devam etmesi üzerine memleketine gönderilmesi...” (BOA, DH.MKT,

1570/53, H. 29.03.1306 (M. 3.12.1888)- *DH.MKT*, 1566/19) Sadaret tarafından uygun bulundu.

Bu hususa dair bilgiler veren birçok vesikası olmasına rağmen son bir misal ile yetinilecektir. Urabi Paşa'nın eski taraftarlarından olan Mısırlı Abdullah Nedim'in İngilizlerin teklifi ve Mısır Hükûmetinin 2500 Guruş ilgili şahsa maaş olarak ödemesi ile Yafa'da bir müddet oturacağı, bu şahsın bundan önce de Yafa'da ikâmet ettiği ve münafıklıkta ehil bir zat olduğu Yafa Kaymakamlığından bildirilmiş olup, şahsın bu gelişinde de burada zararlı neşriyatta bulunma ihtimali kuvvetle muhtemel olduğundan kendisinin burada ikâmetine müsaade edilip edilmeyeceğine dair Kudüs Mutasarrıflığından bilgi isteniyordu (*BOA, DH. ŞFR*, 159/34, R-22-04-1309 (M. 5.7.1893)-*İ. HUS*, 17/58, R. 22.05.(1)309 (M. 04.07.1893)). Abdullah Nedim, Urabi Paşa ayaklanmasının (1882) başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından 10 yıl boyunca gizlenmeyi başarmış fakat 1891'de yakalanarak Yafa'ya sürgüne gönderilmişti. Mısır Hükûmeti tarafından şahsın 1892'de Mısır'a dönmesine müsaade olunmuş, Mısır'a döndükten sonra el-Üstâz adında bir gazete çıkarıp Mısır Hükûmetini eleştirmekten geri durmayınca tekrar Yafa'ya sürülmüştü. İşte bu süre içerisinde Yafa'daki çalışmaları mutasarrıflığın kendisine karşı temkinli davranmasına sebep oluyordu. Mutasarrıflığın talebi göz önünde bulundurularak “*merkumun zâbıta nezâretinde olarak Memâlik-i Şâhânededen tard ve te'dibi*”ne karar verilince Yafa'dan İskenderiye'ye uzaklaştırıldı (*BOA, Y.A.HUS*, 277/54, R. 23 Haziran 1309 (M. 05.07.1893)). Burada Gazi Ahmet Muhtar Paşa ile tanıştı. Paşa'nın

iltifatlarına mazhar olan Abdullah Nedim, Paşanın mektubu ile birlikte İstanbul'a geldi ve burada matbuat müfettişliğine tayin oldu. 1896'da İstanbul'da vefat etti (Kılıç, 1988: 125-126).

Neşriya

Hıristiyanlığın anlatımında neşriyatın önemi büyüktü. Bu, reçetelerin üzerine yazılan İncil'den pasajlar olabildiği gibi risale ve kitap olabiliyordu. Bu risaleler ve kitaplar gümrükten geçse bile postane memurları tarafından gerekli tetkikler yapıldıktan sonra Filistin'e girişine müsaade ediliyordu. En azından prosedür bunu gerektiriyordu*. Fakat kimi zaman bu incelemeler yerine getirilmiyordu. Fransızlar, Ruslar, Almanlar gibi İngilizler de bu boşluktan istifadeyle İslam aleyhinde çalışabiliyorlardı. Bu hususa dair olan vesikanın muhtevâsının önemine binaen belge burada aynen verildi. “İngiliz misyonerlerinin reisi” olan “*Kisis Kelik nâmındaki şahs adına Kudüs'e gönderilen bir adet kitap ve Kudüs Latin Manastırı nâmına gönderilen Fransızca 5 adet kitabın muhtevâsının mûzır ifadeler içerdiği, bunun için bunların alıkonulması gerektiği, Kur'an-ı Kerim tercümesi ve Hazreti riyâsetpenâhi ve'l-İslam nâmındaki eserlerin de muhtevâsının sakıncalı olabileceği bedîhî olduğundan bu eserlerin ayrıca bu tarz kitapların Kudüs'e ulaşmadan önce postane memurlarınca dikkatle incelenmesi gerektiği...*” (BOA,

* “İngiliz misyonerlerinden J.H. Sanjovik ile S. Ate nâm rahibler nâmına vürûd idüb Kuds-i Şerif sansürü tarafından zabt idildiği istihbar kılınan Paraday Pardo nâm iki kıt'a kitabı...” BOA, MF.MKT, 216/41

MF.MKT, 167/128, H. 26.5.1310 (M. 16.12.1892)) Kudüs makamlarına bildiriliyordu.

Muhabere araçlarını Türklerden çok önce ve daha etkili kullanan Batı, yeri geldiği zaman bunu kendi menfaatlerine uygun olarak kendi kamuoylarında Osmanlı ve İslam aleyhinde yazılar neşredebiliyorlardı. Misyonerler yoğun bir şekilde faaliyet yürüttükleri halde matbuat yoluyla Kudüs ve çevresinde misyonerlere kötü muamelelerde bulunduğu yazıyor, Kudüs'e ait en küçük sıradan meseleler dahi Avrupa şövenleri tarafından mübalağaya kaçılarak ve hatta bu bilgiler tahrif edilerek aktarılıyor böylelikle Avrupa kamuoyu Osmanlı otoriteleri ve Müslümanlar hakkında yanlış bilgilendiriliyordu. Kudüs Mutasarrıflığından Hariciye Nezaretine ulaşan şifreli telgrafta *Gazet de Colon* isimli gazetenin kasıtlı olarak yalan haber yaptığı, esasında Kudüs Sancağı dahilinde İngiliz misyonerlerine kötü muamelenin söz konusu olmadığı (*BOA. HR, TH, 166/10*, R. 14.9. 1311 (M. 26.01.1896)), bu gazete ve diğer zararlı neşriyatta bulunan gazete çalışanlarının ise sürekli gözetim altında tutularak zararlı faaliyetlerinin önlenmesine gayret edilmesi bildiriliyordu (*BOA, DH.MKT, 2101/12*, R. 20.10. 1314 (M. 01.01.1899)). Bu hassas dönemde böylesine hassas bir belde misyonerlik gibi son derece tehlikeli bir çalışmanın hele hele bölge ile ilgili hiç de hâlis niyetleri olmadığı aşikâr olan İngilizlerin bu tür çalışmaları yürütmelerine müsaade edilmesi oldukça düşündürücüdür. Zira 1897'de I. Siyonist Kongre gerçekleşecek, bu kongre İngilizlerden büyük destek görecektir.

Londra’da neşrolunan Grafik Gazetesi Kudüs’te Hıristiyanların Paskalya’dan bir gün evvel Kamame Kilisesinde Nur Çıkarma ayinleri sırasında burada asayiş sağlayan Asakir-i Mansurenin Ermeni ve Rum ziyaretçileri darp ettiği haberini yapıyordu. Olayın aslı tahkikat sonucu kısa süre sonra anlaşıldı. İngiltere, Amerika sefirlerinin yanı sıra Rum Patrikhanesinden de bilgi istendi, bunlardan da “... *mezkûr hâdisenin kat’iyyen asl ve esâsı olmayub emn ve âsâyişin berkemâl olduğu ve herkesin hükûmet-i seniyye ve ‘Asâkir-i Şâhânededen memnun olduğu ...*” (BOA, Y.PRK.BŞK, 39/24, H. 19.10.1310 (M. 31.12.1894)) cevabı alındı. Bununla yetinilmeyerek Kudüs’te bulunan diğer ülkelerin konsoloslarından bu konu hakkında bilgi istendi. Bu konsoloslar ise adı geçen gazetedeki bilgilerin hakikate mugâyir olduğuna dair beyanatta bulundular (BOA, Y.A.HUS, 316/78, R. 27.10. (1)310 (M. 08.01.1895)). Beyrut Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen raporda Kudüs’te bulunan Protestan misyonerleri tarafından hazırlanan “*el-Şark ve el-Garb Risâlesinin 19 Kânûnusânî 32 tarihli ve 2 numrolu nüshâsının dîn-i mübîn-i İslâm aleyhinde neşriyât-ı muzırرا münderiç olub intişârı gayr-i câ’iz görülmesine mebni cem‘ ve imhâsı husûsunun icâb idenlere...*” (BOA, DH.ŞFR, 339/88, 01.12.1320 (M. 14.02.1905)) bildirildiği ifade ediliyordu.

Esasında Osmanlı Devleti’nin Hıristiyan tebaasının mütemekkin olduğu coğrafyalarda mukaddes kitap ya da kitapların satışı, dolaşımı yasak değildi. Devlet Hıristiyanlığı methedip diğer dinleri ilgâya çalışan kitapların Hıristiyanlığın diğer mezheplerine mensup olan

tebaa veya bilhassa Müslüman nüfus arasında neşredilmesine, bunlar vasıtasıyla vaaz edilmesine izin vermiyordu⁷.

Bir de Anadolu'yu olduğu gibi Filistin'i de gezen ve istihbârî bilgiler toplayan seyyah adı altında bazı İngiliz misyonerleri vardı. Zaman zaman bu kişilerin ellerinde İncil ve Hristiyanlığın öğretilerini anlatan neşriyat oluyordu. Bu şahıslar burada İncil'i vaaz etmekten çekinmiyorlardı. Zaten Osmanlı Devleti'nin Kudüs ve çevresinin fiilen kontrolünü sağlamakta bir hayli zorluk çektiği bu dönemde bu tür çalışmalar yürütmek pek sorun teşkil etmiyordu. 18.05.1902 tarihli tezkerenin zeylinde “...İngiliz ve Fransız üç kadın seyyahın Mısır'dan elde ettikleri murûr tezkeresiyle Akabe üzerinden vâdi-yi Mûsâ ve Kudüs'e gelecekleri, bu kişilerin refâkatlerine jandarma verilerek hem güvenliklerinin sağlanması bu arada da gözetim altında tutularak olası zararlı faaliyetlerinin önüne geçilmesi...” (BOA, HR. TH, 266/7, R. 05.03.1318 (M. 18.05.1902)) Suriye Valiliğinden bildiriliyordu. Gertrude Bell* (Arabistanlı Lawrence olarak isim yapan Thomas Edward Lawrence'ın selefidir) gibi devletin başını bu coğrafyada bir hayli ağrıtan seyyah kisvesi altındaki istihbarat elemanları göz önünde

⁷ “Nezâreti Maarifi Umumiye Encümeni Teftiş ve Muayene Hâriciye Nezâreti celîlesinden fî 16 Haziran 310 tarihli ve on üç numrolu melfûf tezkeresinde Kudüs sansür memuru tarafından zabt olunan Aparadi Pardo nâm altı kît'a kitâb-ı şahsiye olduğu gibi her tarafda münteşir âsârdan bulunduğu cihetle sahibine i'tâsına dâ'ir İngiltere sefâretinden virilen takrîr suretinin gönderildiğinden bahisle usûlî emsâline nazaran iktizâsının ifâ ve inbâsı iş'ar olunur ketbi mezkûrenin mazarratı gâyet hafîf olmağla beraber şahsa mahsus olduğu cihetle sefareti müşârunileyhânın iltimâsı vecchle sahibine i'tâsı husûsunda Kudüs Ma'ârif Müdürlüğüne emr ve izbârı ve keyfiyetin cevâben nezâreti müşârunileyhâya iş'ar buyurulması babında emr ve ferman hazret-i menlehü'l-emrindir. Fî 29 Rebiyülâhîr 311 ve fî 21 Haziran 310” BOA MF.MKT, 216/41

* Bu kişi hakkında bak. www.gertrudebell.ncl.ac.uk

bulundurulacak olursa devletin bu kişilere karşı temkinli davranması daha iyi anlaşılabilir. Lakin bu tür tedbirler İngilizleri bu tür faaliyetlerden alıkoymak için yeterli değildi.

Kudüs Mutasarrıfı tarafından “mühim ve mahremâne” başlığıyla gönderilen istihbârî nitelikli bir yazıda, devlet yöneticilerinin bölgenin nüfuzlu aileleri karşısında ne kadar çaresiz kaldıklarını ya da İngiliz istihbarat elemanları bu aileler ile iş birliği içerisine girerek devletin nüfuzunu nasıl akamete uğrattıklarını bâriz bir şekilde ortaya koyuyordu. Şöyle ki, Kâmil Paşa’nın Kudüs Valiliği dönemi ile Rauf Paşa’nın aynı görevi dönemi ve sonrasında Hüseyini ailesine olan desteği bu ailenin cüret göstermesine dahası “... *İngilizlerle mümkün mertebe tezyîd-i münâsebet itmek ve bütün köylülerle hudûd-ı Misriyye üzerindeki kabâil-i urbânın hükm ve tesirleri altında bulundurmak ve hükûmetin haysiyet ve nüfûzunu izâleye çalışmak ve teba’ay şâhânenin devlete olan râbıta-yı muhabbet ve sadâkatlerinin ‘ademi devamını arzu ider gibi bazı etvâr ve akvâlde bulunmak merakından hiçbir zaman hâlî kalmamalarına ...*” (BOA, Y.PRK.UM, 50/126, 12.3.1318 (M.10.09.1900)) yol açıyordu.

Kudüs’ün toplumsal ve dinî yapısı göz önünde bulundurulduğunda günümüzün tabiriyle küreselleşme ve kültürler arası etkileşime açık lakin bir o kadar da karışıklık için uygun bir coğrafya olduğu anlaşılır. Bu durum bu bölgeyi oldukça nazik bir hale getiriyor, yerel yöneticilerin işini bir hayli zorlaştırıyordu. Ecnebi müdahalesi her geçen sene kendini daha fazla hissettirdikçe burasının kontrolü de bir o kadar zorlaşmaya başlıyordu.

Mektepleşme

Hıristiyanlığın anlatımında en önemli vasıtalarından birisi de hiç şüphesiz mekteplerdi. Misyoner Henry Jessup Hıristiyanlığın anlatımında mekteplerin önemini şu sözlerle izah etmektedir. *“Hıristiyan misyonerleri okulunda eğitim yalnız gaye için sadece bir vasıtaadır. Bu gaye de insanları İsa’ya götürmek, fertler ve milletler Hıristiyan oluncaya kadar onları eğitmektir. Haddizatında eğitimin gayesi böyle olması gerekirken, şayet eğitim bu sınırların dışına çıkar ve önümüze ilim yönünden iftihar edilecek tecrübeli astronomlar, jeologlar, biyologlar, operatörler ve doktorlar çıkarırsa o zaman tereddütsüzce söyleyebiliriz ki, bu gibi vazifeler Hıristiyan misyonerliği gayesinden uzaklaşmış; yalnız laik ve dünyalık ilimler gayesi içine girmiş olur. Bu gibi meslekleri Heidelberg, Cambridge, Harward ve Schfield gibi üniversitelerin yapması mümkündür. Sadece ruhî hayatın amacı için mücadele eden misyoner üniversiteleri bu gibi konularla uğraşmaz.”* (Halidi ve Ferruh, 1998: 85)

İstanbul Alman Lisesi Müdürü Dr. Richard Pröyzer de misyoner mekteplerinin Osmanlı coğrafyasındaki temel gayelerinin Protestanlığın anlatımının yanı sıra bu mekteplere devam eden çocukların kendi ülkelerine olan vatanseverlik hislerini köreltmek fakat aynı zamanda mektebin mensubu olduğu ülkeye meftun hale getirmek olduğunu ifade etmekten imtina etmiyordu⁸.

⁸ “Türkiye, Abdülhamid’in istibdadına nihayet verdiği zaman muhtelif içtimai sahalarda kaos içindeydi. Bu hâl bilhassa maarif sahasında daha çok göze çarpıyordu. İlk mektepler yok denecek kadar azdı. Tâli mektepler de öyle bir vaziyette idiler ki, çocuklarının tahsillerine ehemmiyet verenler, ya hususî muallim

Misyoner mekteplerinin kendi ülkelerinin emperyal çıkarlarına hizmet etmek gibi önemli bir misyonları vardı. Mekteplerin bağlı olduğu devletler zaman zaman çeşitli etnik, dinî unsurlar, azınlıklar hâkim otoriteye karşı tahrik ve teşvik ediliyor ve meydana gelen karmaşa ortamından istifade ile hedef ülke ya da bölgede nüfuz kurmanın yanında burada önemli kazanımlar elde edebiliyorlardı. Lakin bu unsurlar hedef coğrafyada bulunmayabiliyor ya da bulunsa bile kontrol altına alınamayabiliyordu. Bu durumda misyoner mekteplerine önemli bir görev düşüyordu. Bu görev ise bulundukları yerde kültürel koloniler meydana getirmek, ülkelerinin siyasî, iktisadî çıkarları için çalışmalar yürütmek, bu çıkarların süreklilik arz etmesi için mücadele etmek, bölgenin ya da ülkenin yönetiminde rol alacak idareciler yetiştirmek ve bunlar ile ülkelerinin irtibatını sağlamaktı (Öztürk, 1999: 125).

tutmaya veya çocuklarını ecnebi mekteplerine göndermeye mecbur oluyorlardı. O zaman bu ecnebi mekteplerinde Türkçe tedrisatı çok elim bir vaziyette idi. Bu dersler birçok ecnebi mekteplerinde seçmeli idi. Şayanı hayrettir ki çocuklarını bu derslere iştirak ettirmeyenler, bizzat Türklerdi. Çünkü, Türkçe öğretmenleri de Türkçe kitapları da yetersizdi. Abdülhamid devrinde bu mesele o kadar şayanı dikkat idi ki, kıraat (okuma) kitapları arasında Avrupa ders kitaplarının noktası noktasına Türkçeye çevrilmiş numuneleri vardı. Bu şartlar altında bir çocuğun kalbinde vatan hissi, vatan muhabbeti, yurt sevgisi ve millî duygu nasıl uyandırılabilirdi? Açık söyleyeyim ki, birçok ecnebi mektebi, ülkeye hizmet etmek gibi bir gaye taşııyordu. Memleketin lisanı bile ihmal ediliyor, çocuğun gözü mektebin mensup olduğu memlekete çevrilerek, oranın körü körüne hayranı olmasına çalışılıyordu. Çocuklar ecnebi bir memleketin coğrafyasını öğrendikleri halde, kendi vatanlarına dair hiçbir şey bilmiyorlardı. Buna ilaveten bir başka kötülük de bu mekteplerde Müslüman çocuklarına yapılan dinî tesirler ve telkinlerdi. Bu tesirler, son derece muzır ve tehlikeli idi. Bu mekteplerin bazılarında Müslüman çocuklar, Hristiyan ibadet ve dualarına, dinî merasimlere katılmak zorundaydı. Hatta bazen bu çocuklara kabahatlerini affettirmek için hac bile öptürüyorlardı. Fakat garibi şu ki bu öğrencilerin aileleri bu duruma vâkıf oldukları halde hiçbir itirazda bulunmuyorlardı.” <https://millicumhuriyet.com/2015/11/16/9322/>

Misyonerlik eğitim sayesinde de önemli merhaleler katediyorken İngilizler Kudüs'te misyonerlik çalışmaları yürüttükleri halde mektepleşmeye biraz geç yöneldiler. Oysa bölgede bir nevi rakipleri olan Fransızlar, Ruslar hatta Almanlar dahi İngilizlerden daha önce mektepleşmeye gitmişlerdi. İngilizler daha ziyade Yahudilere yönelik eğitim veriyorlardı. Londra Cemiyeti tarafından Kudüs'te Yahudi kızlarına mahsus açılan mektebin yeterli gelmemesinden dolayı mektebin yanına iki katlı bir bina daha yapılmasına müsaade edilmesi İngiliz misyoneri tarafından yerel yönetimden talep ediliyordu (*BOA, DH.MKT, 1762/50, H. 03.02.1305 (M. 21.10.1887)*).

Kudüs Mutasarrıfı İbrahim Bey Dahiliye Nezaretine gönderdiği arızasında Şâmi Sabah isimli misyoner mektebi müdürü ve aynı zamanda Yahudiler Arasında Hristiyanlığın Neşri Cemiyeti (London Society For Promoting Christianity Amongst the Jews)'nin bir üyesi olan Liner adındaki muallimin eski görevine dönmek niyetinde olduğu lakin bu şahsın bundan önceki zararlı çalışmalarının göz önünde bulundurularak yeniden bu şahsa fırsat vermemek için lazım gelen yazışmaların İngiliz Sefarethanesi ile yapılmasını talep ediyordu (*BOA, DH.ŞFR, 163/98, R. 8.11.1309 (M. 20.01.1894)*). Mutasarrıfın arızası Hariciye Nezaretine intikal etti ve nezaret, İngiltere Konsolosluğu ile temasa geçerek Osmanlı Devleti ve İslamiyet hakkında birtakım iftiralarda bulunan, Londra'da neşrolunan ve yine Osmanlı Devleti ve İslamiyet aleyhinde yayınlar yapan *Jerusalem Illustrated* isimli derginin müellifi olan bu şahsın burada tekrar görev

ifa edemeyeceği bildirildi. Şahsın Kudüs'e gitmek istemesinin gerekçesinin burada kalan ailesini almak olduğu konsolosluktan bildirilince, Maarif Nezareti de ilgili şahsın buradan uzak tutulmasından ise Kudüs'te bulunduğu süre içerisinde gözetim altında tutulmasını Dahiliye Nezaretine bildirdi (BOA, DH.MKT, 204/76, R. 29.11.1309 (10.02.1894)). Lakin "...böyle muzır neşriyatda bulunan bir ecnebinin Kudüs gibi bir mahalde ibkâ'sı gayr-i câ'iz idiğinden bahisle iktizâyı hâlin sûreti icrâsı..." yine Dahiliye Nezaretine bildirilince şahsın Kudüs'e girişine müsaade edilmedi (BOA, Y.PRK.MF, 3/15, R. 11.1309 (M. 13.01.1894)). Hariciye Nezareti ve İngiltere Sefareti arasında süren muhaberat sonucu ve adı geçen cemiyetin ilgili şahsın Kudüs'e ayak basmayacağına dair teminat vermesi üzerine bu mesele savuşturulmuş oldu (BOA, Y.A.HUS, 295/2, H. 18.10 1311 (M. 24.04.1894)).

Roschild Ailesine ait Anglo-Jewish Derneği'nin 1897'den kısa süre önce kurduğu (Kurulduğu tarihe dair kayda ulaşamadı.) kız mektebinin müteveli heyetinde dünyanın en zengin ailelerinden Yahudi Rothschild Ailesinin üyelerinden İngiltere doğumlu meşhur bankacı Leopold de Rothschild vardı*. Bu ailenin Yahudi devletinin kurulması için National Jewish Found (Ulusal Yahudi Fonu)'a maddî ve Siyonistlere olan siyasî desteği herkesin malumudur. Theodor Herzl, Haim Waisman, David Ben Gurion ve daha nice Yahudi kendilerine destek olması için bu aileye başvurmuşlardı. Bu aileden sağladıkları destek Yahudi devletinin kurulmasına oldukça önemli

* O dönemde meşhur bir söz vardı: "Avrupa'da tek güç vardır o da Rothschild Ailesi".

katkı sundu. Devlet, derneğin Yahudi kız çocukları arasında icra edeceği çalışmalardan çekinerek bu derneğin mazbatasını iade etmeye karar verdi (BOA, BEO, 889/66663, H. 18.07.1314 (M. 22.12.1896)).

İngiliz misyonerleri Kudüs'te Protestan nüfusu meydana getirmeye çalışıyorlar fakat istedikleri sonuca mümkün olan en kısa sürede ulaşmayı amaçlıyorlardı. Mekteplerde icra edilecek misyonerlik faaliyetleri ile bu sayı arttırılabilirdi. Kudüs'te ikamet eden bir kısım Protestan eğitimci, birisi kızlara diğeri de erkeklere ait olmak üzere iki mektep açmak istiyorlardı. Oysa burada halihazırda 338 talebelik altı mektep vardı. Protestan nüfusa gelince erkek ve kadın olmak üzere toplam 232 idi. Yani mevcut mektepler Protestan nüfusun ihtiyacından fazlaydı. Bununla yetinmek istemeyen başta İngiliz Piskopos olmak üzere Protestan ruhanileri ve elbette misyonerleri bu mekteplerin sayısının arttırılması hususunda bir hayli gayret sarf ediyorlardı. Lakin bu gayretlerine rağmen istedikleri müsaadeyi Maarif Nezaretinden alamadılar ve Hariciye Nezareti de mevcut Protestan mekteplerin ihtiyaca ziyadesiyle cevap verdiğini, bu nedenle vücuda getirilecek mekteplerin gereksizliğini gerekçe göstererek ruhsat vermedi (BOA, MV, 103/1319, R. 13.11.1319 (M. 26.01.1904)).

Nablus Mutasarrıfı Fethi Bey, İngilizlerin tıp alanında olduğu gibi maarif alanındaki çalışmalarıyla ilgili olarak da önemli bilgiler vermektedir. Ona göre misyonerlerin "... *zâhiren diyânet ve insâniyet nâmlarına tes'is ve küşâd olunmuş olan manastırlarda, mekteplerde ve eytamhânelerde her tarafın bâtinen hizmet eylediği...*"ni hakikatte

ise “...emel ve maksadın büsbütün başka başka şeyler...” olduğunu ifade ediyordu. Mutasarrıfa göre İngiliz hükümeti ve bazı İngiliz cemiyetleri tarafından bizzat desteklenen bu mektepler Protestan olmayan Hristiyanlar ve Yahudilerin yanında İslam çocuklarına da eğitim vermek için gayrette kusur etmiyorlardı. Fethi Bey, el-Aksa civarında ders vermek amaçlı olarak inşa edilen fakat dükkân olarak istifade edilen odaların tekrar aslına uygun olarak kullanılması gerektiğini dahası Mısır’daki el-Ezher Üniversitesine muadil bir medrese inşa ettirilerek burada Osmanlı Türkçesi de dahil olmak üzere dersler verilmesini ve zamanla maarif alanındaki eksikliklerin giderilmesini hükümete teklif ediyordu. Aksi halde İngilizlerin bu “hizmetlerine” karşılık olarak Osmanlı Devletine yakın bir gelecekte ağır bedeller ödebileceklerini, bu bedelin ise Müslümanların ilk kıblesi, üçüncü Harem-i Şerifi, İslam Peygamberi Hz. Muhammed’in Sidretü’l-Müntehâya yükseltildiği yer olan kutsal belde Kudüs’ün kuvvetle muhtemel olarak İngilizlerin eline geçmesi olacağını iddia ediyordu (BOA, DH,İD, 34, H. 23.06.1329 (M. 21.06.1911), s. 6).

Mutasarrıfın teklifi karşılıksız kalırken Filistin’de Avrupa devletleri, bilhassa İngiltere, misyoner mekteplerinde devletin çekincelerine ve itirazlarına rağmen artışlar meydana geldi ve bu mekteplerin faaliyet alanları genişledi. Burada devletin bu faaliyetlere yönelik yaptırımlarının bir hayli hafif kalmasının da payı vardı. Bu mekteplere ahali teveccüh gösteriyor ve çocuklarını eğitim için gönderiyorlardı. Devlet ise buna karşılık bu ailelere nakdî ceza uyguluyordu. Çünkü bunun ötesinde herhangi bir yaptırım uygulanamıyordu. Mektep

çalışanları kısa süre sonra bu ailelerle irtibata geçerek gizlice bu çocukları mekteplerine kazandırıyorlardı. Kimsesiz çocuklara herhangi bir yaptırım uygulanamadığı için bunların mekteplere kazandırılması daha kolay oluyordu. Mahallî idarecilerin burada mektepleşmeye gidilmesi ve maarif işini bizzat kendi kontrolüne almasına yönelik taleplerinin tam olarak karşılanmaması ve yukarıda nazara verilen eksikliklerden ve aksaklıklardan dolayı yabancıların İslam ve devlet aleyhinde propaganda yapmalarının önüne geçilemeyecektir⁹.

⁹ “...Misyoner mekteblerine gelince Kudüs Livası bütün Hristiyanlık ‘aleminde ehemmiyeti mahsusasına mebni ecânib tarafından bu havalide vaktiyle pek çok mektebler te’sis ve küşâd edilerek tedrisat vuku’ bulduğu ve kabul olunan şâkirdân Itmâ’ ve fıkârâyı ahâli-yi İslâmiye ile yetim kalanlara ayruca hafıyyen teşvikat icrâ olunageldiği cihetle bu haldeki mekteplere kanun hilafında olarak etfâl-i Müslime idhâlinde ma’at-te’essüf ahâlice pek ziyâde inhimak mevcud idüğü bi’t-tecrübe tahkik itmiş ve hatta Kudüs’ün vücühundan ve sâdâtdan olmak üzere tanınmış bir aileden bir takım kimesneler vaktiyle buralarda talim ve terbiye edilmiş olması da bu meyl ve inhimâka dâll olub gerçi bu babda takayyudatı mütehâdiye icrâ olunmakda ve Hristiyan mekteblerine giden etfâl-i İslâm hakkında mâ’lûmât olundukca bunların ihrâciyçün velilerine tenbihâtı şedide ve haklarında mücâzâtı kânûniye ifâ kılınmakda ise de bu mücâzâtın cezâyı nakdiyeden ‘ibâret olması ve daha fazla şey yapılmağa me’zûniyet olmaması gibi bazı esbabdan nâşi aradan az müddet mürûrunda yeniden hafıyyen mekteplere etfâl-i Müslime idhâl kılınmakda ve bu hal tekerrür ve tevâlî eylemekte bulunmuşdur..” .BOA, Y.PRK.UM, 51/2, R. 4 Temmuz (1)316 (M. 17.07.1900)

SONUÇ

Sultan I. Selim'in Mercidabık Seferi sonunda 1516 yılında Osmanlı toprağı haline getirilen bu coğrafya üç semavi dinin merkezi olmasının yanı sıra jeostratejik ve jeopolitik açıdan da oldukça önemli bir konum işgal etmekteydi. Orta Şark'ın kalpgâhı olarak kabul edilebilecek Kudüs ve çevresi Batılı devletlerin mücadele alanı haline geldi. Bu mücadele Osmanlı Devleti'nin en uzun yüzyılı olarak kabul edilen 19. yüzyılda daha bâriz bir hal aldı. Fransızların, Rusların, Almanların, İngilizlerin ibadethaneleri burada her geçen gün artıyor ve bu eserler adeta birbirleri ile yarışyordu. Misyonerlikte oldukça önemli olan dispanser, sağlık ocağı, hastane gibi sağlık merkezlerinin sayısı her geçen sene artıyordu. Açtıkları mekteplerde muallim görünümündeki Protestan misyonerler yalnız Hristiyanlığın Protestan olmayan mezheplerinin mensuplarına değil aynı zamanda Yahudilere hatta Müslümanlara Protestanlığı anlatmaktan ve burada Protestan nüfus meydana getirmekten çekinmiyorlardı.

Misyonerlerin arkasında onları bölgeye gönderen misyoner cemiyetleri bu cemiyetlerin arkasında da İngiliz Hükûmetinin uzantısı konsoloslar vardı. Siyasî, iktisadî, askerî buhran ve girişilen savaşların ağır sonuçları devleti bir hayli yıpratıyor ve bölgede otoritesinin zayıflamasına sebep oluyorken buradaki misyonerlerin işini bir hayli kolaylaştırıyordu. İngiltere'nin siyasi ve ekonomik çıkarlarını sağlamak ve Protestan nüfus oluşturmak için bu misyonerler burada meskûn aşiretlerle münasebetler geliştirmenin ve bunları merkezi otoriteye karşı kışkırtmanın gerekli olduğunun farkındaydılar. Bunun

için hem misyoner çalışmalarına ağırlık veriyor, civar memleketlerden Filistin'e silah sokuyor ve bunları aşiretlere dağıtıyorlardı. Ruslar ve Fransızlar da boş durmuyor, İngilizlerin bu çalışmalarına karşı politikalar yürütüyorlardı. Osmanlı otoriteleri ise bunun önüne geçebilmek için istihbarat elemanları vasıtasıyla bunları kontrol altında tutmaya çalışıyor; silah, mühimmat ve misyonerlerin bölgeye sokulmaması için ilgili yerlere talimatlar gönderiyordu. Osmanlı Devleti'nin gayesi İngilizler başta olmak üzere Batılı devletlerin burada gayrimeşru faaliyetlerde bulunmasının önüne geçmekti. Lakin Siyonistler ve onların zengin destekçilerinin iş birliği karşısında muvaffak olması mümkün olmadı.

İngilizler 18. yüzyılın sonundan itibaren Yahudileri Arz-ı Filistin'e yerleştirme ve burada bir Yahudi devleti kurma çalışmalarına 19. yüzyılın ortalarından itibaren başladı. Misyonerlerin her yıl artarak devam eden misyoner çalışmaları sayesinde İngilizler aynı yüzyılın sonlarına doğru ciddi kazanımlar elde ettiler ve burada en nüfuzlu devlet oldular. 1917 tarihli Balfour Deklarasyonu ile İngiliz Hükûmeti, Siyonistlere açıktan destek verdi ve henüz savaş sona ermeden Filistin Osmanlı Devleti'nin elinden çıktı ve ardından İngiliz mandası haline geldi (1922). Birleşmiş Milletlerin paylaşım planı esas alınarak 15 Mayıs 1948'de İsrail Devleti kurduruldu. Bu devletin kurulmasında İngiliz hükûmetlerinin ve onun desteklediği bölgedeki misyonerlerin katkıları büyük ölçüde etkili oldu.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA, A. DVN. DVE, 17/48-A.MKT.MHM, 495/44-A.MKT.UM, 74/58-A.MKT.UM, 16/46, H. 10. Recep 1266-BEO, 889/66663-BEO, 1324/99245-HR.SYS, 411/44-HR.MKT, 55/7-DH.ŞFR, 114/73-DH.ŞFR, 115/23-HR.ŞFR.3, 8/138-HR.ŞFR.3, 8/9-DH.ŞFR, 134/29-DH.ŞFR, 339/88-DH.MKT, 703/7-DH.MKT, 1566/19-DH.MKT, 1469/117-DH.MKT, 1481/91-DH.MKT, 1570/53-DH.MKT, 1445/48-DH.MKT, 1485/68-DH. ŞFR, 159/34-DH.MKT, 1762/50-DH.MKT, 2101/12, 20. Kanunievvel 1314-DH.ŞFR, 163/98-DH.MKT, 204/76-DH.İD, 34-HR, TH, 166/10-HR. TH, 266/7-HR.TO, 263/31-İ.DH, 888/70685- İ. HUS, 17/58-MF.MKT, 167/128-MF.MKT, 195/30-MF.MKT, 216/41- MV, 103/1319-Y.A.HUS, 257/131- Y.A.HUS, 316/78- Y.A.HUS, 295/2-Y.PRK.BŞK, 57/88-Y.PRK.BŞK, 39/24-Y.PRK.HR, 23/1-Y.PRK.UM, 23/66-Y.PRK.UM, 50/126- Y.PRK.UM, 51/2-Y.PRK.MF, 3/15

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmet Hamdi Bey (2007), *Bir Misyoner Nasıl Yetiştiriliyor İslam Alemi ve İngiliz Misyonerler*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Bolat, Bengül ve Ayaz Ratip (Güz, 2017), “İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti’nin Yıkılış Sürecine Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* Sayı: 61, s. 1-45

- Buzpınar, Ş. Tufan (2003), “Suriye ve Filistin’de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (XIX. Yüzyıl)”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 10, 107-120.
- Cevizliler, Erkan (2014), “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletindeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme”, *Tarihin Peşinde*, Sayı: 12, s. 119-155.
- Erdem, Mustafa (2004), “Türkiye’de Azınlıklara Yönelik Misyoner Faaliyetleri”, İstanbul: *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri, Tartışmalı İlmi Toplantı*.
- Friedman, Isaiah (1968), “Lord Palmerston and the Protection of Jews in Palestine 1839-1851”, *Jews Social Studies*, Vol. 30, No: 1, pp. 23.
- Günay, Tuncer (2002), *Misyonerler ve Fener Rum Patrikhanesi*, Ankara: Berikan Yayınları.
- Gündüz, Şinasi (2005), “Misyonerlik”, *TDVİA*, Cilt: 30, İstanbul: s. 193-199.
- Güngör, Erol (1959), “Türkiye’de Yabancı Kültürü II”, *Türk Yurdu*, sayı:2, cilt:1.
- Halidi, Mustafa ve Ferruh, Ömer (1998), *İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm*, (Çev: Osman Şekerci), İstanbul: Nûn Yayınları.
- Haydaroğlu, İlknur Polat (1990), *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Herzl, Theodor, *The Complete Diaries of Theodor Herzl*, Edited by Raphael Patai, Translated by Harry Zohn, Volume I, New York.

- Karaköse, Hakan, (2018), “Filistin ve Kudüs Meselesine Genel Bir Bakış (XIX. Yüzyılın Ortasından XX. Yüzyıl Ortalarına Kadar)”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, Sayfa 150-165.
- Kılıç, Hulusi (1988), “Abdullah Nedim”, İstanbul: *TDV İA I*.
- Koç, Engin (2019), “Bilateral Relations Of Iran&Saudi Arabia Until 1979: Witihn the Context Of Identity-Interest Analysis”, *Ankara: Turkish Studies*, Vol, 14, Issue 3, p. 627-642.
- Öney, Celal (2003)., “Misyoner Örgütlerin Rekabet Sahnesi Filistin”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 6, Sayı XV, ss. 331-354.
- Özcan, Azmi (2000), “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”, İstanbul: *TDV İ.A.* 22, ss. 294-295.
- Öztürk, Mustafa (1999), *Tarih Felsefesi*, Elâzığ.
- Robson, Laura C (2009), “Archeology and Mission: The British Presence in Nineteenth Century Jerusalem”, *Jerusalem Quarterly* 40, Center For Palestine Studies, pp 5-17.
- Schölz, Alexander (1992), “Britain in Palestine 1838-1882-The Roots of the Balfour Policy”, *Journal of Palestine Studies*, Vol.22, No:1, pp. 39-56.
- Sevinç, Necdet (2009), *Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşini Daire Başkanlığı Yayın Nu: 84 (2006), *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Ankara.
- Uçarol, Rifat (1995), *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul: Filiz Kitabevi.

İnternet Kaynakları

<https://millicumhuriyet.com/2015/11/16/9322/>

Erişim Tarihi: 17.09.2019

www.gertrudebell.ncl.ac.uk, Erişim Tarihi: 21.01.2020